

„A FELVILÁGOSODÁS JEGYÉBEN”

TUDOMÁNYOS EMLÉKÜLÉS H. BALÁZS ÉVA TISZTELETÉRE

ELTE Egyetemi Könyvtár I. emeleti díszterme, 2006. május 4–5.

2006 májusában „A felvilágosodás jegyében”/„*Sous le signe des Lumières*” címmel kétnapos nemzetközi tudományos emlékkonferenciát rendeztek az ELTE Egyetemi Könyvtárában a 2006. február 15-én elhunyt H. Balázs Éva professzor emlékére. Az előadók egyike egykori kedves tanítványa, az 1975 óta Angliában élő és a cambridge-i King’s College-ban tanító Istvan Hont volt. Bár Hont több alkalommal tartott Magyarországon előadást (például a Collegium Budapestben vagy a CEU-n), nagy valószínűséggel a H. Balázs Éváról szóló előadás volt az egyetlen alkalom, amikor a szöveget magyarul írta meg és mondta el, és ezzel összhangban a nevét is így használta. Noha a megmaradt kézíraton az egyébként is perfekcionista szerző a szokásnak megfelelően természetesen jelez-

te, hogy nem idézhető vázlatról van szó, amiben szerepet játszhatott az is, hogy két évtizedes szünet után érezhetően elszokott attól, hogy magyarul írjon a politikai filozófia és a felvilágosodás témáiról, mégis úgy éreztük, hogy a szöveg közlésre érdemes. Egy nagy magyar tudós (John Dunn nevezte így a BUKSZ 2016. 3–4. számában megjelent írásában) értő és gondolatébresztő tiszteletadása ez a szöveg az ő pályáján elindító tanárának, az 1970-es évek Magyarországon világszínvonalon alkotó patrióta történész, H. Balázs Éva emlékének.

A szövegen csak minimális szerkesztői javításokat tettünk, és néhány helyen lábjegyzetekkel egészítettük ki. Köszönettel tartozunk Anna Hontnak, hogy hozzájárult a kézirat megjelentetéséhez.

A HÉTÉVES HÁBORÚ ÉS A FELVILÁGOSODÁS POLITIKÁJA

HONT ISTVÁN

Az angol–amerikai nyelvterületen (éppúgy, mint japánul) H. Balázs professzor legismertebb munkája a *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800* című monográfia. Ez, mint köztudott, az úgynevezett tízkötetes magyar történelem egyik alrészének fordítása. Minden érdemének elismerése mellett, ki gondolná, hogy valaki a tízkötetesbe írt munkájával tudott világszínvonalat elérni, nem mint a magyar történelem ismerője – hiszen ebből a szempontból a világszínvonal máshogy néz ki –, hanem mint Európa egyik legvitatottabb időszakának, a felvilágosodásnak a kutatója.

A tízkötetes a kádári időszak második felének volt tudományos csúcsterméke, de H. Balázs professzor asszony élvezte a megírását. Ennek több oka is volt. Egyrészt ő szatírárt írt a Kádár-kormányzatról. Aki elolvasta a passzusokat az öregedő Mária Teréziáról és a körülötte kialakult korrumpált udvarról és udvaroncokról, az tudta, hogy ez Kádárról szól. Ez azonban még nem hozta volna meg a világhírt, hiszen a legtöbb olvasó nem vette észre, sem itthon, sem oda-

kint. Aki pedig igen, nem dicsekedett vele, már csak a szerző védelmében sem. Ez egy bennfentes vicc volt. Éva néni nemcsak humánus volt a diákjaihoz és sok, bár nem mindegyik kollégájához. Ő megmosolyogta a rendszert. A könyv azonban azért volt viszonylag könnyen angolra fordítható – ezt persze nem nyelvtanilag értem, mert úgy egyáltalán nem volna igaz, hanem intellektuálisan –, mert ugyanazon a hullámhosszon mozgott, mint a kilencvenes évek és a XXI. század elejének angol és amerikai történetírása. H. Balázs Éva ezt a szöveget a hetvenes években írta, és a másik ok, amiért élvezte a megírását, az volt, hogy bebetonozhatta a tízkötetesbe a felvilágosodásról alkotott nézeteit. Ez neki igazán fontos volt, mert ez volt az ő világnézete is. A felvilágosodás illúzióit nem nagyon osztotta, de pozitív programját igen. Ez tette a munkáját lefordíthatóvá és modernné. Ezért olvasható ez a része a tízkötetesnek angolul és napjainkban is, ami nem kis teljesítmény.

A felvilágosodás ostoba és kártékony értelmezése az, hogy a kozmopolitizmus évszázada vagy mozgalmá-

volt. H. Balázs Éva ezt a nézetet mélyen megvetette, és soha nem is írt róla. Aki ismerte, tudja, hogy büszke magyar volt, patrióta. Saját szellemi kiválóságával a magyar szellem kiválóságáért állt ki. Más szavakkal, H. Balázs Éva patrióta volt, és a felvilágosodást a patriotizmus mozgalmanak tartotta. A közgazdaságtan mint olyan mélyen nem érdekelte. Ő nem Berzeviczy Gergely magyar közgazdáról írt, hanem Berzeviczy Gergely magyar patrióta közgazdáról. A patriotizmus és a közgazdaságtan H. Balázs Éva szerint a magyar patriotizmus alapköve volt, éppúgy, mint a felvilágosodásé.

Ehhez a témához majd mindjárt visszatérek. Előbb azonban még egy másik témát kell érintenem, a szabadkőművességet. H. Balázs nem volt filozófus. Levéltári kutatásokat végző történész volt. Nem ideológiai okokból jutott el a szabadkőművességhez. Kiderült, hogy a magyar hazafiak szabadkőművesek voltak. Kiderült, hogy a szabadkőművesség az európai felvilágosodás korának központi intézménye. H. Balázs számára ez azt jelentette, hogy a szabadkőművesség a patriotizmus támasza volt, Magyarországon különösen. Sajnálatos, hogy ennek kimondásához valaha is – talán még ma is – bátorságra volt szükség. H. Balázs Éva kimondta. A magyar patriotizmus nem csak a XIX. században gyökerezik. Igazi alapjai a XVIII. század utolsó harmadára nyúlnak vissza. H. Balázs nézetei szerint a reformkor volt Magyarországon a XVIII. század vége és apoteózisa. Különböző okokból sokan osztják ezt a nézetet. H. Balázson kívül csak kevesen dolgozták ki vagy vitatták ennek alapjait, mint Kosáry Domokos a kultúrával kapcsolatban, és szűkebb értelemben, az ökonomiai patriotizmus szemszögéből nézve, senki más. Ez tette H. Balázst modern és maig is érdekes történésszé, túl a levéltári feltáró munkáján, amely egyszerűen elsőrangú, és mint ilyen maradandó, példamutató. H. Balázs patriotizmustörténetet írt, kifejezetten hazafias történetírást, amely soha meg sem indult afelé, hogy lecsússzon a nacionalizmus sikamlós lejtőjén.

H. Balázs nemcsak a patriotizmus és a szabadkőművesség politikai kapcsolatairól írt, hanem hangsúllyal a patriotizmus és a gazdaság, a gazdasági gondolkodás kapcsolatáról is. Én ehhez a gondolatmenethez szeretnék kapcsolódni, mégpedig az angol, jobban mondva az anglofón történetírás szemszögéből. Ez bonyolult összefüggés, mert én Cambridge-ben dolgozom, a történeti fakultáson. Mi Cambridge-ben a politikai és a gazdasági gondolkodás történetével foglalkozunk, ami H. Balázs Évának is szakmai érdeke volt. Cambridge-ben ez nemigen függ össze a gyakorlatban a felvilágosodástörténettel,

még a skót felvilágosodás történetével sem. A cambridge-i iskola úgynevezett kontextuális iskola, de ezt nem életrajzra, hanem szövegekre összpontosítva fejt ki. A szöveg kontextusa itt csak részben a történelem menete az adott időszakban, vagy a biográfia. Főleg arról van inkább szó, hogy szövegeket más, korabeli és kicsit korábbi szövegek kontextusában olvassuk. A törekvés az, hogy ne csak a legfontosabb szövegeket olvassuk, hanem a többi is, de úgy, hogy ezt kama-toztassuk a nagy szövegek megértésében is. Ebből a szempontból H. Balázs Éva munkája nagyon fontos, melynek egy lényeges része a főbb angol és francia művek kelet-európai visszfényével foglalkozik. Sokban előbbre is jár, mint az angol vagy anglofón történetírás, különösen a szabadkőművesség tekintetében. Nincs hasonló igényű munka Angliáról és főleg Skóciáról. A szabadkőművesség és a politika, valamint az úgynevezett *improverek*kel való kapcsolat nem világos. Paradox módon itt Carl Schmitt szabadkőművesség-kritikája a háttér, de ez Amerikában ma egy baloldali ideológia, mint Margaret Jacobs munkásságában¹ és baloldali politikai elméletekben. Koselleck *Kritika és válság* című munkája alig hatott, de ellenfele, Jürgen Habermas annál inkább. Félreértve megint csak, egy amúgy baloldali történetírássá vált. E tekintetben H. Balázs munkája még mindig iránymutató még Angliában is. H. Balázs e szempontból a hétéves háborút egy válságjelenségnek tekintette, és több fontos írását is innen indította. Szerencsés módon ez egybeesik Berzeviczy születésének időpontjával. Így a *Berzeviczy*-könyv azzal indul, többek között, hogy idézi Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn*-ját, amelyben Kovachich azt írta, hogy a magyar felvilágosodás a hétéves háború után és annak következményeként alakult ki. A tízkötetes, a *Hungary and the Habsburgs* 1765-tel kezd, a hétéves háború utáni válsaggal. Az osztrák és a német fejlődés H. Balázs

1 ■ Margaret Jacobs: *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth-Century Europe*. Oxford University Press, Oxford, 1991.

2 ■ Linda Colley: *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*. Pimlico, London, 2003.

3 ■ John Brewer: *Sinews of Power. War, Money and the English State*. Knopf, New York, 1989.

4 ■ Az itt érintett kérdéskörök részletesebb kifejtését lásd Istvan Hont: *The Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective*. The Belknap Press, Cambridge, Mass., 2005.; Istvan Hont: *The Early Enlightenment Debate on Commerce and Luxury*. In: M. Goldie – R. Wokler (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 379–418. old.; Istvan Hont: *Politics in Commercial Society*. Ed. by B. Kapossy – M. Sonenscher. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 2015.

Éva könyvében világosan a kríziskezelés és a hatalmi versengés hatványa. A modernizáció és a gazdaságpolitika ennek volt eszköze. Tehát a politikai gazdaságtan is az volt. Ez nem új meglátás, de egy részben elfeledett érvelési mód. A XX. század tönkretette, mind a jobb-, mind a baloldalon. H. Balázs e tekintetben a XIX. századi historiográfia tradícióit követte, a XX. századi és különösen a közép- és késő XX. századi ellenében. Ahogy a munkája fejlődött, a XIX. századi, Marczali-típusú koncepciót kiszorította egy autentikus XVIII. századi hang. H. Balázs a versengés fogalmát azért helyezte történetírása középpontjába, mert ezt találta a forrásokban. Ilyen szempontból munkája, minden francia orientációja ellenére, nem az *Annales*-ra, hanem Franco Venturi olasz történetírására emlékeztet. H. Balázs munkáját nemzetközileg leginkább a *Settecento riformatore* magyar változatának lehet tekinteni. Az angol történetírás manapság jutott el oda, hogy ennek fontosságát komplex módon ábrázolja. Linda Colley *Britons* című munkája² és John Brewer *The Sinews of Power* című könyve³ ma elmondja azt, ami egy Schmoller számára közhely volt. A politikai és a gazdasági gondolkodás történetében ez még mindig viszonylag újdonság.⁴ Kardinális kérdés, hogy észrevegyük, a fiziokraták a hétéves háború alatt tűnnek fel, amikor Quesnay megmagyarázza Mirabeau-nak, hogy civilizáció- és kereskedelemkritikája hiányos vagy téves alapokon nyugszik. A fiziokrácia politikai elmélet volt, nem csak gazdasági, amely a hatalmi pozíciókra ugyanúgy koncentrált, mint a gazdaság analitikus elméletére. Franciaország felvirágzását akarta, és folytatta a XIV. Lajos-i colbertizmus éles kritikáját. Szellemileg Fénelonra ment vissza, a *Telemachus*-ra, és a rendbe tett, szektorálisan kiegyensúlyozott, logikus gazdaság radikális reformeszméjét hirdette. Ebből a szemszögből fontos meglátni, hogy Adam Smith könyve, *A nemzetek gazdagsága*, egy ellenstratégiát kínált, amely a colbertizmus radikálisan javított, de körvonaláiban mégis csak colbertista változata volt. Az etatizmus hiányzott belőle, többek között, éppen azért, mert nem akarta a gazdasági szerkezetet nagy állami reform tárgyává tenni. Hogy miként lehet Smith versenysztratégiáját Kelet-Közép-Európára alkalmazni, az ugyanúgy kérdés volt akkor, mint ma is. Pillanatnyilag az a fontos, hogy Smith szintén a hétéves háború alatt kezdte mérlegelni nézeteit, noha a könyv csak Turgot bukása idején jelent meg. Smith nem lehet megérteni az 1750-es évek jobb megértése nélkül, amikor Smith francia irodalmat olvasott. A Gournay-kör nélkül e kor nézeteit csak félreérteni lehet. Ugyanez vonatkozik Hume-ra is. Mind Hume, mind Smith bírálója

lója volt a hétéves háború brit stratégiájának, és félt a következményeitől Britanniára nézve. A háborúnak világtörténeti következménye volt Amerika, az USA születése, de a francia forradalom is. Rövidebb távon azonban a háború nagy bizonytalanságot okozott. Brit szemszögből nézve ez azt jelenti, hogy ami kívülről szolid és győzelmes nézetrendszernek látszik, az belülről egy elkeseredett vita és bizonytalanság kifejezője volt. Hume attól félt, hogy Anglia győzelme pirruszi volt, és hanyatlását fogja előidézni. Ez nem különbözött az európai gondolkozástól annyira, mint sokan ma is hiszik. Hogy hogyan is értsük Adam Smith gondolkozását, az még nem befejezett kérdés. Sőt. Végiggondolásában a magyar történelem is fontos, és ebben H. Balázs munkája nagy segítségünkre van. H. Balázs Évát a történelem komplexitása érdekelte, és talán emiatt nem lehetett megírnia a *Berzeviczy* második kötetét. Már tudta, hogy mit nem lehet, gondoljunk csak arra a megjegyzésére, hogy ő a középső korszakában Göttingát túlértékelte. Gondoljunk csak itt a szabadkőművesek komplex gondolkodására. Fénelont négyszer fordították magyarra. Ez nem merkantilista gondolkodás volt, és kétségkívül nem colbertista. Sully és Colbert együtt nem fértek el könnyen. Itt térnek vissza a hétéves háború kérdéséhez. Nincs még meg a háttér a XVIII. század politikai eszmetörténetének megírásához. Hume és Smith mögött, ugyanúgy, mint a Gournay-iskola és a fiziokraták mögött is ott állt az abszolutizmus kérdése a gazdaságpolitika függvényében. Montesquieu, mint Balázs Éva szüntelen emlékeztetett rá, központi figura volt – de Montesquieu alternatíváira koncentrált, még ha Montesquieu szellemében is. Bizonyos kérdésekben a magyar alkotmánytervek, amelyekről Balázs Éva sokat írt, nem montesquieu-iek voltak, hanem a demokratikus monarchia arisztokráciaellenes nézeteit követték, még ha arisztokraták írták is őket. D'Argenson itt nagyon fontos. A politikai gazdaságtanban Jean-François Melon *Politikai esszé a kereskedelemről* (*L'Essai sur le commerce*) című könyve volt jelentős. Ez a harmincas–negyvenes években egyedülállóan fontos könyv volt. Ő vetette föl előre a kereskedelmi háború veszélyének gondolatát, amit aztán a hétéves háború részben meg is valósított.

Melon könyve egy modellel kezdődött, amely három vagy négy szigetet írt le, közülük mindegyik specializálódott. Így békésen rászorultak egymásra, és kereskedtek, de amint az egyik diverzifikálta a gazdaságát, már nem függött többé a többiektől. A szakosodott gazdaságok így kiszorultak a cseréből. Ennek, ahogy Melon nyíltan ki is mondta, háborúhoz kellett vezetnie. A konfliktus kimenetele azonban a mono-

polista nemzet győzelmével is végződhetett. Így a katonai és kereskedelmi hatalom egy kézben összpontosulhatott. Ezt a franciák Angliáról mondták, és mint tudjuk, ez vezetett is háborúra. Melon válasza az volt, hogy Franciaország is lehet a győztes, ha megfelelő gazdaságpolitikát folytat. A következtetések bonyolultak voltak, de Nápolytól Skóciáig és Közép-Európáig mindenki felfigyelt Melon elemzésére. A hétéves háború során sok francia gondolkodó Anglia ellen kereskedelmi háborút akart. A kereskedelem nemcsak gazdasági, hanem katonai és hatalmi kérdés is, ez Közép- és Kelet-Európában világos volt. Nézzük meg, még ha nagyon röviden is, mit írtak kevésbé ismert szerzők erről. A svájci Georg Ludwig Schmid, aki elmenekült Weimarból, amikor Frigyes lerohanta Szászországot, esszéiben kimondta, hogy az agrárkérdés stratégiai kérdés.⁵ Élelmezés nélkül nem lehetett háborút nyerni, és az agrármánia ezért is központi kérdéssé vált. Ez európai divat volt, de ez az interpretációja, amely a kortársak számára nyilvánvaló volt, ebbe az országba is nyilván eljutott. Sokszor még most is leírják, hogy Justi és kicsit később Sonnenfels kameralisták voltak. De inspirációjuk francia volt. Justié különösen. Ezt mutatja részvétele a poszt-montesquieu-i kereskedelmi arisztokrácia vitában és érdeklődésében a Saint-Pierre-t követő európai béketervek esetében is. Már porosz szolgálatban írta híres röpiratait a hatalmi egyensúly délibábjáról és még inkább a kereskedelmi egyensúly délibábjáról. Itt kimutatta, hogy a hatalmi egyensúly elmélete machiavellizmushoz vezet, a kereskedelmi egyensúly elmélete még inkább. Ha a hatalom a gazdaságon múlott, és emiatt minden ország gazdasági növekedését mindig figyelni kellett, nehogy a katonai egyensúly felbillenjen, akkor a béke egyáltalán nem volt lehetséges. Ha egy ország gazdaságilag felemelkedett, akkor szomszédai háborút indíthattak az egyensúly visszaállítására. Ezzel a logikával a gazdasági növekedés Európában nem békéhez, hanem háborúhoz vezetne. Ehelyett, írta ő, a szabad kereskedelmet kell támogatni, de szelektíven. Ha Angliának szabad volt megtartania a *Navigation Actet*, akkor másnak is. Ahelyett, hogy másokra irigykednének, az államoknak a termelési árakat kell csökkenteniük. A gazdag országok, állította Justi Montesquieu és Hume nyomában, kiszorulnak a piacról magas béreik miatt. Ezért érdemes az ipart támogatnia és fejlesztenie mindenkinek, és főleg a lemaradt országoknak, amelyek fel akarnak zárkózni.

Ez csak egy példa arra, hogy milyen sokszínű és változatos volt ennek a korszaknak a politikai és gazdasági gondolkodása, és hogy mennyire összefüggött a nemzeti biztonság, uralkodói forma és nemzetkö-

zi verseny kérdéseivel. Ezt H. Balázs Éva jól tudta és értette. Jól megírni a *Berzeviczyt* és a térség történetét 1848-ig nem lehet a hagyományos történetírási sémakon belül, és különösen nem azokkal az eszmetörténeti kategóriákkal, amelyek általában véve rendelkezésre állnak, legalábbis legtöbbször számára, itt és máshol. Hogy a késő XVIII. század folyamatos-e a XIX. első felével, avagy sem, az attól függ, hogy ki honnan indul az érveléssel, és mennyire vakítja önnönmagát hibás kategóriákkal. A patriotizmus és a nacionalizmus szembeállításában ebben a fekvésben valószínűleg hamis. H. Balázs Éva évtizedekig harcolt a hamis kategóriák ellen, kezdve a felvilágosodott abszolutizmus rémével. Ezeket a megkövesedett részmeglátásokat jobb kategóriákkal nehéz helyettesíteni. De ha életrajzokra, csoportosulásokra, vitákra összpontosítunk, akkor ezek a nagy absztrakt kategóriák sokszor elolvadnak. H. Balázs stratégiája a korrózió volt és a történelem részletes rekonstrukciója. Ezt nem tudta befejezni, nem is tudhatta, még ha szerencsésebb időszakban élt volna is. De erre vezette minden tanítványát és barátját. Ez nem valami empirikus stratégia volt a jó elmélet és a jó értelemben vett spekuláció ellen. H. Balázs Éva szeretett spekulálni. Csak inkább úgy gondolta, hogy jól spekuláljunk, és tudásra alapozva. Ezért volt nagy történész és nagy pedagógus, és ezért élte túl a rossz spekuláció évtizedeit. Ezért látott érdekes forrást ott, ahol mások gyakran csak ásitottak. Ezért lesz olyan nehéz az ő munkásságát folytatni az ő képességei, forrástudása és ugyanakkor egészséges politikai szkepticizmusa nélkül. □

5 ■ Istvan Hont: Correcting Europe's political economy: The virtuous eclecticism of Georg Ludwig Schmid. *History of European Ideas*, 33 (2007), 4. szám, 390-410. old.
